

Таким чином, уже в перший період окупації на "приєднаних територіях" організаційно формується мережа збройних військових організацій, що ведуть активну боротьбу з окупаційною владою. Їх діяльність відбувалася в надзвичайно складних умовах, бо на зазначених територіях концентрувалися військові поліцейські та адміністративні органи, досить успішно діяв каральний апарат, спираючись на допомогу місцевого населення.

Література

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – Т. IV. – М., 1962. – С. 242–247; Очерки истории Народной Польши. – М., 1965. – С. 28–32; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны. – М., 1962. – С. 86–89; Вторая мировая война 1939–1945 гг.: Военно-исторический очерк. – М., 1958. – С. 590–593.
2. Григорьянц Т.Ю. Оккупационная политика фашистской Германии в Польше (1939–1945 гг.): попытки германизации и колонизации "присоединённых" польских земель. – М.: Наука, 1990. – С. 56.
3. Cygański M. Polskie organizacje podziemne w Łodzi w latach 1939–1941. – Łódzki Rocznik, 1958. – Т. 1. – С. 183.
4. Ibid. – С. 185.
5. Tarnogradski T., Ryszard T. Polskie organizacje konspiracyjne w kraju w latach 1939–1945 // Wojskowy przegląd historyczny – 1966. – №4. – С. 262.
6. Ciechanowski K. Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim 1939–1945. – Warszawa: PWN, 1972. – С. 128.
7. Ptasinski J. Zarys działalności tajnej organizacji wojskowej "Cryf pomorski" // Wojskowy przegląd historyczny. – 1968. – №3–4. – С. 124.
8. Архів нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych – AAN), zespół 1429/O Gryf Pomorski, sygn. 201-II, №5–9.
9. Serwanski E. Polityczne i wojskowe organizacje podziemne w Wielkopolsce □ Warszawa, 1958. □ – С. 64.
10. Matusak P. Polskie formacje nieregularne w okresie II wojny światowej // Zeszyty naukowe UI. – 1988. □ – С. 285.
11. Pirko M. Z dziejów organizacji Związek Orła Białego w Zagłębin Dąbrowskim w latach 1939–1942 // Wojskowy przegląd historyczny. □ – 1967. □ – №4. □ – С. 213.
12. Ibid. – С. 218.
13. Ibid. – С. 220.

О.М.Коваленко

Українсько-польські відносини: проблема повернення та збереження культурних і культових цінностей

Питання реституції культурних цінностей займала особливе місце в системі міжнародної і національної охорони культурної спадщини. В

міжнародному реституційному процесі мова йде про повернення втрачених і незаконно вивезених культурних цінностей, що є невід'ємною частиною національної культурної спадщини. У Конституції України узаконено право нашої держави на повернення пам'яток культури, збагачення духовної спадщини народу, що внаслідок насильницького вторгнення була незаконно вивезена з території нашої держави і зазнала насильницької міграції. Це право дозволяє прогнозувати стратегію культурної політики держави в сфері реституції (повернення) [1, с. 87].

Стаття 13 Договору між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 р. регламентує, що сторони вживатимуть заходів, спрямованих на виявлення і повернення культурних та історичних цінностей, які були втрачені, незаконно вивезені або іншим нелегальним шляхом опинилися на території іншої сторони [1, с. 88].

Для реалізації цих положень у грудні 1992 р. була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, яка працює з усіма закладами науки й культури у тісній взаємодії та веде цілеспрямовану роботу з розшуку і повернення культурних цінностей [2, с. 174]. Її головним завданням було розроблення стратегії, її практична реалізація та запобігання вивозу за межі країни пам'яток культури.

До її компетенції належало виявлення й облік культурних цінностей, що були вивезені до інших держав і підлягають поверненню в Україну. Комісія координувала роботу відповідних міністерств і відомств щодо визначення напрямів проведення досліджень та вживала практичних заходів для повернення на батьківщину культурних цінностей, брала участь у реалізації заходів, пов'язаних з виконанням Україною своїх зобов'язань як учасниці міжнародних угод з питань захисту культурних цінностей, запобіганням їх незаконному вивезенню й ввезенню та сприянням поверненню їх державам, яким вони належать [2, с. 173].

Велике значення в цій співпраці належало двостороннім переговорам на державному рівні з дотриманням норм міжнародного права, зокрема конвенцій та угод ЮНЕСКО. Міністерство закордонних справ України та Інститут української археографії НАН України видали збірник документів "Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей". У поданих у ньому вироблених під егідою ЮНЕСКО актах сформульовано засади і норми міжнародного права, яких мали дотримуватися держави при вирішенні цих складних питань [2, с. 174].

У липні 2003 р. у Львові відбулася регіональна нарада з питань повернення в Україну культурних цінностей, на якій обговорювалася

робота Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей та основні принципи роботи комісії [3, с. 53].

З метою подальшого міжнародного співробітництва, спрямованого на повернення культурних цінностей та обміну досвідом з цього питання, в грудні 2005 р. у Києві відбувся науково-практичний симпозіум "Правові аспекти реституції культурних цінностей: теорія і практика" [3, с. 56]. У його роботі взяли участь провідні вчені, діячі науки, культури України, народні депутати, провідні представники профільних міністерств та закордонні фахівці. Проблеми, що порушувалися на цьому симпозіумі, викликали зацікавленість і у зарубіжних фахівців: Уповноваженого Уряду Республіки Польща з питань національної спадщини за кордоном Т.Поляка та професора Польської академії наук Я.Прушинського. Порушувалися питання відповідності національного законодавства міжнародному праву у сфері охорони культурних цінностей, міжнародно-правові проблеми і механізми розшуку та повернення культурних цінностей.

Одним із шляхів вирішення питання реституції стало укладення двосторонніх угод між державами. Так, усвідомлюючи необхідність охорони та збереження культурного надбання України та Польщі, що є невід'ємною частиною всесвітньої культурної спадщини, а також беручи до уваги ті величезні втрати, що їх зазнали культури двох народів унаслідок історичних подій, зокрема під час Другої світової війни, Україна та Республіка Польща підписали міжурядову Угоду про співробітництво у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей [4, с. 159]. Сторони погодилися, що повернення народам втрачених і незаконно переміщених культурних цінностей сприятиме розвитку національних культур і служитиме зміцненню співробітництва між нашими державами.

Створено групи експертів у галузі архівів, бібліотек, історико-археологічних цінностей та музеїв, які здійснювали пошук та уточнювали відомості про культурні цінності, що були незаконно переміщені з території їх походження, та можливі місця перебування культурних цінностей, втрачених під час військових дій. Було обумовлено взаємне повернення, в тому числі на поетапній основі, незаконно переміщених цінностей, що становлять культурну спадщину обох країн [4, с. 160].

До науково-координаційної ради Національної комісії входили провідні вчені, практики та представники творчих спілок. Навколо неї згуртувалися діячі культури, науки, представники міністерств культури і мистецтв, закордонних справ, дипломатичних місій України і в Україні, Головархіву та Держмитслужби.

У музеях було розпочато роботу з вивчення культурних цінностей, що

перебувають у так званих "спецфондах", ведення спільного обліку, інвентаризації та дослідження з метою встановлення кількості, вартості та стану рухомих культурних цінностей, пов'язаних з історією та культурою однієї з держав.

У 2000 р. почало діяти Польське бібліографічне товариство, що займалося встановленням втрат книжкових цінностей у різні роки та питаннями повернення пам'яток культури. Загальна програма базувалася на активному співробітництві з національними комісіями інших держав, а також інших установ, які уповноважені вести міжнародні переговори у справах повернення цінностей [5, с. 168].

Розпочато видання бюлетеня "Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи", що надавав вичерпну інформацію стосовно культурних цінностей. Понад 200 міжнародних документів і законодавчих актів України, що супроводжувалися ґрунтовним науковим коментарем, представлені на його сторінках. Збірник, що вийшов під редакцією академіка НАН України Ю.С.Шемшученка і доктора юридичних наук В.І.Акуленка, отримав підтримку від Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей та Фонду сприяння розвитку митців України [5, с. 169].

Національну спадщину, повернуту в Україну, завдяки роботі Національної комісії було передано на постійне збереження до архівного, бібліотечного, музейного фондів України, введено до наукового та культурного обігу в нашій державі. За роки свого існування Національна комісія розробила державну програму "Повернуті імена", для виконання якої була сформована експертно-фондова група у складі мистецтвознавців, науковців, практиків архівної, бібліотечної та музейної справи. Прикладом реалізації програми став проект "Богдан Лепкий: повернення в Україну" до 125-річчя поета, прозаїка, критика, перекладача, історика літератури, громадського і культурного діяча [5, с. 171]. Відбувся ряд науково-практичних конференцій, "круглих столів", вийшло з друку чимало публікацій з цієї проблематики.

Правонаступницею Національної комісії стала Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон, яку також очолив О.Федорук (його батько – українець з Тернопільщини, а мати – полька з Люблінського воєводства). Українсько-польській тематиці він присвятив більшу частину життя: тема кандидатської дисертації була пов'язана з українсько-польськими зв'язками в образотворчому мистецтві II пол. XIX – поч. XX ст., яка в мистецтвознавстві України до нього не розглядалася. Першою ґрунтовною публікацією стала книга "Джерела культурних взаємин: Україна у творчості

польських художників II пол. XIX – поч. XX ст." (Київ, 1976 р.). Дослідження українсько-польських взаємин у мистецтві показало зацікавленість багатьох польських митців народним життям, історією та природою України. Докторська дисертація та наступні монографії О.Федорука були присвячені польському малярству [5, с. 174].

Основним у розв'язанні проблеми реституції культурних цінностей став принцип походження культурних цінностей з території України. До цінностей України, за принципом походження, належали такі, що були створені на території України особами незалежно від громадянства; знайдені на національному терені; отримані в дарунок або придбані на законних підставах в інших країнах, у тому числі в Польщі, і перевезені до України; набуті внаслідок добровільних обмінів археологічними, етнологічними та іншими експедиціями в інших країнах за згодою їх компетентних органів [6, с. 72].

Відповідно до Основ законодавства України про культуру Кабінет Міністрів України затвердив Положення Про державний реєстр національного культурного надбання. Метою цього документа став облік об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності, що мали важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визнавали його вклад у всесвітню культурну спадщину. До Державного реєстру заносилися пам'ятки історії, археології, містобудування й архітектури, мистецтва, документальні пам'ятки, а також ті, що становили виняткову цінність [6, с. 73]. Ці об'єкти є державною власністю і не підлягають роздержавленню та приватизації.

Основними засадами у вирішенні спірних питань є поміркованість, об'єктивність, виваженість поглядів обох сторін у роботі з розгляду культурних цінностей, які є об'єктами інтересу комісії з реституції. Процес переговорів та передачі культурних цінностей – повільний і довготривалий. За період двостороннього співробітництва в цій галузі, під час візиту колишнього Президента Республіки Польща Л.Валенси, в Україну було повернуто частину архіву товариства "Просвіта" з 1868 по 1923 рр. (т. I–VI) [6, с. 75].

Передані матеріали становили цілісний комплект протоколів засідань товариства "Просвіта" – від початку становлення, розширення сфери діяльності, напрямів роботи, створення структури товариства та перших загальних зборів і зборів головного відділу. До складу товариства довгий час входили кращі представники української інтелігенції, громадськості, на його засідання запрошувалися відомі діячі культури та науки. Протоколи містили цікавий матеріал про визначних діячів української історії та культури,

зокрема П.Озаркевича, М.Коцюбу, К.Левицького, В.Бачинського, Т.Лежогубського, О.Левицького, І.Брика, Л.Залужного, А.Жука, Я.Весьоловського, Я.Колшунюка, І.Романчука, П.Огоновського.

Українські вчені отримали вичерпну інформацію про діяльність філії товариства на теренах Галичини, його стосунки з науковими, культурними й громадськими інституціями, подання матеріальної допомоги учням гімназій. Архівні документи становлять велику цінність для українських учених та науки в цілому, допомагаючи у висвітленні невідомих сторінок історії та культури України.

Окрім вищеописаних позитивних результатів співпраці в галузі повернення культурних цінностей, є й певні складнощі, які виникають переважно під час роботи над визначенням культурно-історичного походження та належності тих чи інших пам'яток. Яскравим прикладом цього є ситуація, яка склалася навколо повернення до Польщі бібліотеки Оссолінських. Польська сторона вимагає повернення всіх фондів бібліотеки. Проте історія свідчить, що цю книгозбірню заснував у Відні вчений-просвітитель граф Ю.М.Оссолінський, на прохання якого цю приватну колекцію в 1827 р. було перевезено до Львова й згідно з заповітом її власника передано місту як столиці Галичини. За часи свого існування бібліотека поповнилася також і українською літературою, насамперед, церковними виданнями.

Міжурядова українсько-польська комісія у справах охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей проводила свої засідання двічі на рік. Метою їх було проведення повної інвентаризації, створення відповідних умов для збереження та реставрації, вивчення можливості повернення культурних цінностей на основі паритетного вирішення спірних питань з урахуванням національних інтересів обох країн. Незважаючи на труднощі, Україні вдалося повернути собі деякі культурні цінності, що стало, швидше, результатом особистої ініціативи дипломатів, журналістів, мистецтвознавців.

За загальновизнаними нормами міжнародного права кожен народ має право на збереження своєї історично-культурної самобутності. Створення сприятливих умов для розвитку української культури, охорони її пам'яток залежить від розв'язання завдань національного і міжнародного характеру. Приведення вітчизняного законодавства у відповідність з нормами міжнародного сприятиме вдосконаленню механізму повернення культурних цінностей. Взаємна зацікавленість наших країн у поглибленні всебічного співробітництва в гуманітарній сфері та відповідна нормативно-правова база свідчать про перспективність відносин у цій галузі. Визнання

кожною стороною історичних прав і обов'язків на цивілізованому рівні дасть змогу розв'язати реституційну проблему в майбутньому. Проблема ця складна, вимагала довготривалих переговорів, поміркованості та виваженого підходу.

Звернімося до проблеми повернення культових об'єктів релігійним організаціям. Україна та Республіка Польща визнали право членів національних меншин на збереження, вираження та розвиток своєї релігійної самобутності, у зв'язку з чим уживають заходів щодо реалізації права на сповідання своєї релігії [7, с. 44].

Досконале вирішення цієї проблеми ускладнюється вкрай напруженою релігійною ситуацією в Україні, яка є переважно християнською країною. Християнство представлене тут римо-католицькою, греко-католицькою церквами, членами яких є багато етнічних поляків, православною церквою, віруючі якої складають більшість релігійного населення України, та різноманітними протестантськими церквами та сектами. При такій багатоконфесійності, яка склалася історично, ситуація ще більше ускладнюється розколом серед православних віруючих, які розподілилися сьогодні переважно по трьом православним церквам, вороже налаштованим по відношенню одна до одної, – Українська Православна Церква (Московський патріархат), Українська Православна Церква (Київський патріархат) та Українська Автокефальна Православна Церква. Виникнення розколу безпосередньо пов'язане з вибухом українського національно-визвольного руху, що призвів до становлення України як незалежної держави. В цих умовах держава намагається забезпечувати релігійні та культурні інтереси всіх націй, які проживають на її території, дотримуючись принципу відокремлення церкви від держави та рівності всіх перед законом.

Держава усвідомлює, що важлива роль належить релігії у збереженні та розвитку народної культури українців, що проживають поза межами своєї батьківщини. Велика їх кількість, зокрема греко-католиків, розпорошена у селах Жешувського, Красненського та Перемишльського воєводств сучасної Польщі. Найбільшим скупченням українців став Перемишль, де їх нараховувалося близько 1500–2000 осіб [7, с. 46]. Наступними за кількістю осередками можна назвати Ярослав та Санок. На всіх інших територіях українці становили національну меншість.

Пам'ятки старовини акумулювали історію взаємних стосунків між двома народами. Взаємна співпраця та взаєморозуміння в справі охорони пам'яток веде до гармонійних стосунків українсько-польської співпраці в цілому. Однак, всупереч цій істині, після Другої світової війни в Польщі був порушений розвиток релігійного життя, що знайшло прояв у становищі

Греко-католицької церкви. Зокрема, до 1994 р. в Перемишльському воєводстві було цілком знищено 116 церков. Частково були зруйновані об'єкти, передані Римо-католицькій церкві з метою перетворення їх на костьоли для польського населення [7, с. 47]. У зв'язку з пристосуванням до потреб римо-католицького обряду церкви розбудовувалися зі створенням більш комфортабельних умов, але ці роботи часто проходили без належного контролю, внаслідок чого пам'ятки почали втрачати свою первісну оригінальність і набувати нових рис. Хоча, треба відмітити, вживалися заходи щодо збереження інтер'єру та оригінальної субстанції церкви, прикладом яких можуть слугувати Гораєць та Лежахов [7, с. 48].

Позбавлення релігійних організацій можливості забезпечення матеріальних потреб своїх віруючих, як православних, так і католиків, протестантів та інших, призвело до рішучих кроків, які позитивно вплинули на розвиток релігійного життя в Україні.

У Києві функціонувало два костьоли – Св. Олександра та Св. Миколая. До 2000 р. католикам було передано 106 костьолів, у 2001 р. – 56, в 2002 р. – 41. Збудовано 5 нових костьолів. Необхідно підкреслити, що повернуті святині знаходилися в катастрофічному стані, були позбавлені оснащення та майже повністю зруйновані. Майже 90% з них вимагали ремонту або навіть повної відбудови, з яких 15% були маленькі каплички та цвинтарі [7, с. 50]. Заподіяла шкоди також згубна практика перебудови давніх католицьких святинь з порушенням їх історичних архітектурних форм.

Кожна конкретна пам'ятка вимагала особистого підходу до її збереження. В одному випадку потрібна була консервація та охорона, в іншому – реконструкція чи відбудова або рішення про пристосування історичного об'єкта до потреб сьогодення. Для кожної конкретної місцевості мала бути опрацьована наукова концепція комплексного утримування на її території традиційного характеру архітектури. Для цього необхідно було прийняти відповідні рішення на державному та регіональному рівнях та профінансувати роботи в галузі наукових досліджень та збереженні пам'яток.

Отже, кроки, які робилися в галузі рятування та повернення пам'яток української культури в Польщі, є виразом взаємності стосовно тих, які робила влада в Україні для збереження пам'яток польської культури. Вважаємо, що пам'ятки обох культур на наших територіях слід трактувати як елемент багатого в чому спільної історико-культурної спадщини. Досягнення порозуміння в цій галузі є складним та вимагає толерантного і поміркованого підходу. Для розв'язання непорозумінь необхідно максимально полегшувати доступ до фондів і колекцій, а також поширювати інформацію про них серед науковців та зацікавлених осіб.

За загальновизнаними нормами міжнародного права кожен народ має право на збереження своєї історично-культурної самобутності. Створення сприятливих умов для розвитку культури, охорони її пам'яток залежить від розв'язання завдань національного й міжнародного характеру. Взаємна зацікавленість наших країн у поглибленні всебічного співробітництва в гуманітарній сфері, організація та функціонування державних органів, які займаються цими питаннями, та створена нормативно-правова база свідчать про перспективність відносин у цій галузі.

Література

1. Гайдуков Л., Александрова Т. Геополітичний чинник у становленні та розвитку відносин України та Республіки Польща // Геополітичне майбутнє України: Міжнародна науково-практична конференція (19–20 березня 1998 р.). – Київ: Дипломатична академія наук при МЗСУ, Інститут міжнародних відносин національного університету ім. Т.Шевченка, 1998. – С. 87–88.
2. Онуфрив С. Польща в ЄС: український фактор // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 5. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – С. 174–179.
3. Чекаленко Л. Україна – Польща: нові тенденції взаємин // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч. II. – С. 53–59.
4. Мякушко С., Мирончук А. Стан та перспективи українсько-польського міжакадемічного співробітництва // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. II. – С. 159–165.
5. Герасимчук Т. Україна – Польща: стратегічне партнерство // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 5. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – С. 168–174.
6. Галібарт Є.І. По-сусідськи. Польський вектор: Документальна розповідь про динамічне п'ятнадцятиріччя 1989–2004 рр. – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 432 с.
7. Кіндрат К., Трохимчук С. Українсько-польські стосунки на зламі тисячоліть: Монографія. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 112 с.